

**Теоретично-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

Дмитро Титаренко (м. Кривий Ріг)

Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації

У публікації розглянуто деякі аспекти адаптації, підготовки та використання навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації. Охарактеризовано вплив окупаційних управлінських та пропагандистських структур, представників місцевої педагогічної громадськості на зміст та параметри використання навчальної літератури.

Ключові слова: нацистська окупація, військова адміністрація, навчальна література, пропаганда, цензура.

Dmytry Tytarenko

The fate of educational literature during the Nazi occupation of Ukraine on the territories under military administration

In the paper the questions of adaptation, preparation and using of educational literature during the Nazi occupation of Ukraine on the territories under military administration are considered. The influence of the occupation administrative and propagandistic structures, representatives of local educational community on the content and parameters of using the textbooks is characterized.

It is emphasized, that the edition of new educational literature for the population of the occupied territories was not planned by the Nazis. This problem has become important at the process of renewal the activities of educational institutions during the occupation. Soviet textbooks, which were claimed as politically dangerous, mostly were withdrawn or changed. In the paper the examples of adaptation of the Soviet pre-war educational literature to new requirements were described. Some textbooks were prepared or published in Kharkiv, Sloviyansk, Mariupol. The providing of educational process with learning and teaching materials was carried out through the publication of the so-called «school pages» in a local periodical press and use of art literature and pre-revolutionary textbooks.

Key words: Nazi occupation, military administration, educational literature, propaganda, censorship.

Дмитрий Титаренко

Судьба учебной литературы во время нацистской оккупации Украины на территории зоны военной администрации

В публикации рассмотрены вопросы адаптации, подготовки и использования учебной литературы в период нацистской оккупации Украины на территории зоны военной администрации. Охарактеризовано влияние оккупационных управленческих и пропагандистских структур, представителей местной педагогической общественности на содержание и параметры использования учебной литературы.

Ключевые слова: нацистская оккупация, военная администрация, учебная литература, пропаганда, цензура.

Період нацистської окупації України, ставши в глобальному контексті часом глибокої деградації освітньої сфери, водночас позначився і певними спробами, спрямованими на її адаптацію до умов «нового порядку». Це мало бути досягнуто передусім за рахунок розробки нових навчальних програм і відповідного навчально-методичного забезпечення. Однією з ключових проблем, яка постала у зв'язку із реалізацією навчального процесу, стало забезпечення шкіл необхідною літературою. Внаслідок периферійності в планах нацистів питань освітньої політики видання нової навчальної літератури для населення на окупованій території заздалегідь не планувалося. І лише зіткнувшись з необхідністю організації навчального процесу для місцевих мешканців окупаційна адміністрація здійснила деякі кроки в цьому напрямку. Певною мірою питання підготовки нових підручників, а також пристосування старих радянських навчальних посібників до нових реалій на окупованій території України вже знайшли відображення в роботах як українських, так і зарубіжних дослідників¹. Водночас на окрему увагу заслуговує проблема підготовки навчальної літератури в зоні військової адміністрації, освітня політика на території якої характеризувалася певною специфікою.

Першочерговим питанням у плані забезпечення шкіл навчальною літературою стало визначення долі старих довоєнних радянських

підручників, які потрапили до категорії неблагонадійних книг. Перша спроба регламентації використання такої літератури в централізованому порядку на території всієї зони військової адміністрації датована 8 грудня 1941 р., коли відповідно до розпорядження відділу VII штабу командувача військами тилового району групи армій «Південь» мав бути конфіскований підручник німецької мови для середньої школи Г. Бергманна і А. Изволенської. Приводом для цього стало «прославлення радянської системи»² на сторінках книги. Щоправда, за три тижні вийшло нове, додаткове розпорядження, згідно з яким підлягали вилученню «всі шкільні підручники»³. Зазначена установка давала невеликий вибір на місцях владним структурам, які мали її конкретизувати та запропонувати свої варіанти вирішення проблеми із забезпеченням навчальною літературою. Найпростішим варіантом виходу із ситуації взагалі була відмова від використання радянських підручників, до якої на місцях у деяких випадках місцеві комендатури стали вдаватися ще до виходу цієї постанови.

Так, наприклад, згідно з розпорядженнями місцевої комендатури I (762) м. Сновська та інспектури освіти Корюківського району Чернігівської області доступ до радянської навчальної літератури для уникнення «негативного» радянського впливу мав бути виключений, використання радянських підручників заборонялось, а

¹ *Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies / A. Dallin. – London : Macmillan & Co Ltd, 1957. – P. 461; Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 82; Jerabek B. Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutschen Dokumente / B. Jerabek. – München : Ukrainische Freie Universität München, 1991. – S. 72–75; Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – С. 39, 128–129; Луцький О.І. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації / О.І. Луцький // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 3-4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 211–212; Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробогатов. – Харків : Прапор, 2004. – С. 197; Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – С. 86–87; Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Дж. Армстронг; [пер. с англ. П.В. Бехтина]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 263; Шайкан В.О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг : Вид-во «Діоніс» (ФОП Чернявський Д. О.), 2010. – С. 160–161; Титаренко Д.Н. Німецька освітня політика в тылової зоні груп армій «Юг», «А» і «Б»: в світлі німецьких документів / Д.Н. Титаренко // Былые годы. – 2011. – № 3 (21). – С. 56–58; Жосан О.Е. Проблеми підручникотворення під час німецької окупації (1941–1944 роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ppko-koipro.edukit.kr.ua.html>. та ін.*

² Bundesarchiv-Militärarchiv (далі – ВА-МА), RH 22/205, Bl.17.

³ ВА-МА, RH 22/205, Bl.19.

навчання пропонувалося здійснювати усно⁴. Схожим було і розпорядження польової комендатури, дислокованої в Ніжині⁵. Вказівки місцевих комендатур ретрансливалися через органи місцевого самоврядування: так, за наказом № 8 Чернігівської міської управи від 22 січня 1942 р., який у свою чергу містив посилання на наказ № 3 міжрайонної управи від 13 січня 1942 р. та розпорядження місцевої комендатури Чернігова від 5 січня 1942 р., підлягали конфіскації всі радянські навчальні засоби «через їх нацьковування та комуністичний зміст», а також підручники німецької мови радянського видання⁶. Реалізація приписів такого або аналогічного змісту на практиці, яка стала загальноприйнятною, призводила до катастрофічного скорочення книжкового фонду шкільних бібліотек.

Водночас нагальна потреба забезпечити школи, що функціонували, бодай якоюсь літературою зумовила спроби використання і радянських підручників (в тих випадках, де вони збереглися в шкільних бібліотеках після проходження лінії фронту, пов'язаних із цим плондруванням та знищенням приміщень шкіл). Санкцію на це після відповідного перегляду підручників, що мали забезпечувати дозволені навчальні програми, як правило, давали комендатури⁷. Для адаптації літератури до нових вимог силами вчительського персоналу шкіл вона піддавалася своєрідному «препаруванню». Воно передбачало вилучення окремих сторінок, передусім із портретами Леніна, Сталіна, заклеювання або заштриховування певних вправ, задач, ілюстрацій, що візуально або лексично вкладалися в метанаратив побудови та успіхів соціалістичного будівництва тощо. Очевидно, що реалізація такого

підходу враховувала і досвід вирішення питання забезпечення навчальною літературою і в інших зонах окупації, зокрема на території Райхскомісаріату «Україна»⁸. Про масштабність роботи, що проводилася, свідчать наступні цифри: лише в одному з підручників, допущених до використання («Грамматика української мови. Частина 2. Синтаксис»⁹ автора В. С. Ващенко), передбачалося зробити 227 коректив¹⁰, у підручнику «Української мови» С. Чавдарова для 3-го класу були внесені зміни до 452 завдань¹¹. Згідно з вказівками до виправлення «Букваря»¹² автора Л.П. Дєполович до книги планувалося внести 21 корективу (зокрема на с. 10 мали бути заклеєні малюнки піонера, на с. 35 слово «Зірка» мало бути замінено словом «Марта», на с. 60 пропонувалося затушувати зірки та заклеїти останнє речення «Я буду героєм, як Чкалов»¹³). Доходило до відвертого абсурду: так, у цьому «Букварі» вірш про ялинку було викинуто за одне лише слово «палац», вірш про ведмежат за слово «браток», немов більшовицьке. Спроби самого автора «Букваря», чернігівського педагога і методиста Л.П. Дєполович (вона залишилась на окупованій території), взяти участь у переробці своєї книги, для чого вона навіть звернулася до міської управи, зазнали невдачі. Загалом із «Букваря» було вилучено майже четверту частину – 26 сторінок. Як писала у своєму «Щоденнику» сама авторка, «шкода мені було свого спустошеного букваря. Я намагалася дещо сперечатись, але справу вже було зроблено. Та й піднімати скандал було не варто, – все одній буквар доживає останній рік свого існування взагалі. Та й апелювати нема до кого, – нема ж ніякої вищестоящої інстанції»¹⁴.

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁵ ДАЧО, відділ у м. Ніжині, ф. Р-4394, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

⁶ ДАЧО, ф. Р-3456, оп. 1, спр. 78-а, арк. 116.

⁷ Архів Управління Служби безпеки України в Луганській області (далі – АУСБУ ЛЮ), ф. 54, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

⁸ Шайкан В. Вказ. праця. – С. 160–161.

⁹ Книгу було видано в 1939 р.

¹⁰ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 8–14.

¹¹ Скоробогатов А.В. Вказ. праця. – С. 197.

¹² Книгу було видано в 1940 р.

¹³ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 18.

¹⁴ Халімон Л.М. Феномен «Букваря» Л. П. Дєполович / Л. М. Халімон // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Випуск 97. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2012. – С. 300.

Цензурі було піддано і, здавалось би, далекі від ідеологічних впливів підручники з математики. Так, у вказівках до виправлення збірника арифметичних задач і вправ для III класу Н.С. Панова передбачалося внести до книги 47 коректив. У деяких випадках або з огляду на відсутність обов'язкової вимоги, щоб це робили вчителі, або з огляду на масштабність роботи, викреслення «неблагонадійних» місць у підручниках здійснювали й самі школярі під диктовку вчителя¹⁵. Володіння літературою, що не пройшла відповідної «обробки», сприймалося як реальна загроза, з якою дитина змушена була рахуватися: «Ми зі своїми підручниками не ходили... Тому що, якщо дома знайдуть невірзаний, то труба діло»¹⁶.

Принаймні в одному з випадків для корегування навчальної літератури було застосовано навіть поліграфічні можливості: так у Харкові, здійснюючи роботу з виправлення «Букваря», окремі сторінки вилучили й замінили на віддруковані в друкарні нові сторінки¹⁷. Видача учням підручників, що були виправлені вчителями, як дозволяє судити приклад Ворошиловграда, могла здійснюватися за окрему плату¹⁸.

Масштабність завдань, необхідність узгодженої позиції щодо обмеження «негативних більшовицьких впливів» зумовила те, що в деяких міс-

тах, зокрема в Харкові та Юзівці, було навіть створено спеціальні навчально-методичні комісії. Саме вони визначали параметри використання того чи іншого навчального посібника. Вказівки, що містили перелік внесення необхідних змін, згодом тиражували та розсилали по школах, в тому числі й за межі тих міст, де вони розроблялися. Але на місцях, очевидно, роботу з цензурування книг та вилучення «неблагонадійних» фрагментів не завжди проводили на належному рівні.

Використання на уроках літератури, яка мала бути вилучена з навчального процесу або не пройшла відповідної адаптації, загрожувало санкціями передусім вчителів. Так, у лютому 1942 р. під час обстеження роботи Яцевської школи Чернігівського району інспектором шкіл М.А. Новиковим було виявлено, що вчителька цієї школи Н.Н. Дегтярьова на уроках використовує радянські підручники. Вчительку було звільнено з роботи, із розісланим по всіх районах Чернігівщини відповідним наказом передбачалося ознайомити весь педагогічний склад¹⁹. Схожа ситуація мала місце й у Костянтинівці, де в травні 1943 р. з посади завідувача відділу народної освіти було звільнено В.І. Устиновича нібито «за невилучення в учнів підручників старого зразка»²⁰. Звинувачення в цьому було

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁵ ДАЧО, відділ у м. Ніжині, ф. Р-4394, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

⁶ ДАЧО, ф. Р-3456, оп. 1, спр. 78-а, арк. 116.

⁷ Архів Управління Служби безпеки України в Луганській області (далі – АУСБУ ЛО), ф. 54, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

⁸ Шайкан В. Вказ. праця. – С. 160–161.

⁹ Книгу було видано в 1939 р.

¹⁰ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 8–14.

¹¹ Скоробогатов А.В. Вказ. праця. – С. 197.

¹² Книгу було видано в 1940 р.

¹³ Підраховано автором за: ДАЧО, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 18, арк. 18.

¹⁴ Халімон Л.М. Феномен «Букваря» Л. П. Дєполович / Л. М. Халімон // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Випуск 97. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2012. – С. 300.

¹⁵ Рибальченко Р.К. Підкови на снігу / Р.К. Рибальченко. – Харків : Курсор, 2006. – С. 113.

¹⁶ Інтерв'ю із Фурсовим С.М., 1927 р.н., в період окупації мешкав у м. Макіївка Сталінської області (м. Донецьк, квітень 2005 р.) // Особистий архів автора.

¹⁷ Державний архів Харківської області, ф. П-2, оп. 31, спр. 17, арк. 26.

¹⁸ АУСБУ ЛО, ф. 54, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

¹⁹ ДАЧО, ф. Р-3167, оп. 1, спр. 1, арк. 14; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 91.

²⁰ Архів Управління Служби безпеки України в Донецькій області (далі – АУСБУ ДО), спр. 29032, арк. 29.

висунуто й бургомістру міста Ф.М. Вокарю. Згідно з наказом начальника відділу народної освіти у Ровеньках Ворошиловградської області звільнення загрожувало тим вчителям, які всупереч виданій вже до цього забороні продовжували використовувати радянські підручники²¹.

І хоча, як було визнано владою, радянські підручники «з попереднім знищенням рештків більшовизму»²² все ж таки застосовувались у навчальному процесі, на порядку денному було створення нових. Вже в січні 1942 р. відділом культури та освіти Харківської міської управи, довкола якого об'єдналася проукраїнськи налаштована громадськість міста, було створено декілька авторських бригад «для складання й розробки нових шкільних програм та підручників з історії України, української мови та української літератури»²³. Доволі активну участь у цьому процесі взяла харківська «Просвіта»: так, один з організаторів і керівників харківської «Просвіти», відомий український історик та музеєзнавець В.В. Дубровський готував програми та підручники з історії для 3–4 класів. Члени «Просвіти» В.М. Державін, А.Г. М'якшин, Б.І. Львов готували програми та підручники з історії для 5-го, 6-го, 7-го класів відповідно²⁴. Уже влітку 1942 р. в газеті «Нова Україна» повідомлялося про підготовку до видання в Харкові «Букваря» Л.П. Деполович, а також про створення харківськими філологами Ю.В. Шевельовим та Д.Ф. Солов'єм збірника вправ з української мови для 7 класу і хрестоматії з української літератури для 5 класу²⁵. Попри докладені зусилля виходу друкованої продукції не було. Як

вказувала у своїх спогадах О.Д. Соловей, яка під час окупації мешкала в Харкові, «дозволу на видання шкільних підручників влада не давала, хоч батько, голова видавництва, вперто обивав пороги німецьких канцелярій, а праця над складанням букваря, читанок, збірника вправ велася мало не з перших тижнів окупації. За весь час пощастило видати в Харкові лише український молитовник і то перед самим відступом 1943 року, так що наклад повністю лишився в друкарні»²⁶.

Певні спроби організувати процес видання навчальної літератури було здійснено і в інших містах, розташованих у зоні військової адміністрації. Протягом 1942–43 років у маріупольському видавництві ім. І. Франка накладом у 2 тис. примірників було випущено буквар для 1-го класу, підручник для курсів з вивчення німецької мови, в місцевій газеті містилася інформація про підготовку до видання «читанок» для 3-го і 4-го класів²⁷. Частина тиражу «Букваря», який вийшов у Маріуполі, була надіслана і для шкіл, розташованих в інших районах області²⁸. У Слов'янську було видано «Буквар»²⁹ та «Читанку» для 2-го класу³⁰. Є відомості про те, що в Горлівці було надруковано дві шкільні книжки, зредатовані «під кутом німецько-української співпраці та скерування на Європу»³¹. Очевидно, що в умовах жорсткого цензурного контролю реверанси в бік окупаційної влади були обов'язковою умовою легітимації підготовленої в умовах окупації навчальної літератури. Проявом своєрідної, породженої умовами окупації дихотомії, можна вважати призначену для вчителя перед-

²¹ АУСБУ ЛО, спр. 20889, арк. 28 (речові докази).

²² Рідний край (м. Богодухів). – 1942. – 4 жовт.

²³ Нова Україна (м. Харків). – 1942. – 16 січ.

²⁴ Скоробогатов А.В. Вказ. праця. – С. 197.

²⁵ Нова Україна. – 1942. – 19 лип.

²⁶ Соловей О. У Просвіті і навколо / О. Соловей // Український засів. Ч.1 (5). – Харків, грудень 1992–січень 1993. – С. 47.

²⁷ Маріупільська газета. – 1942. – 16 серп.; там само. – 1943. – 25 трав.; там само. – 1943. – 17 черв.

²⁸ Донецька газета (м. Слов'янськ). – 1942. – 28 серп.; Маріупільська газета. – 1942. – 29 жовт.; АУСБУ ДО, спр. 36824-пф., арк. 109, 114.

²⁹ Артемівський державний краєзнавчий музей, науково-допоміжний фонд, АГКМ 232/39-ПС.

³⁰ Нове життя (м. Ворошиловград). – 1943. – 13 січ.; ксерокопія «Читанки» була надана автору краєзнавцем зі Слов'янська О. Добровольським.

³¹ Нове життя. – 1942. – 23 серп.

мову до випущеної у Слов'янську читанки для II класу, в якій, зокрема, зазначалося: «...На перших сторінках вміщено кілька віршів, у яких говориться про любов до рідного краю, до своєї рідної мови. Учитель використає їх після вступної розмови з дітьми про визволення України від більшовицького рабства великим німецьким народом...»³². В той же час, як дозволяє судити аналіз зазначеної «Читанки...», авторам-укладачам, за винятком вищенаведеного фрагменту, вдалося уникнути політичної заангажованості і підготувати навчальне видання, що вкладалося в рамки україноцентричного нарративу завдяки включенням до нього творам «Рідний край», «Україна» В. Самійленка, «Учіться, брати мої...» Т. Шевченка, «Рідна мова» С. Воробкевича та ін.

Титульний аркуш навчального посібника для II класу, виданого у Слов'янську в 1942 р.

Очевидно, в ході підготовки навчальної літератури автори далеко не завжди слідували нав'язаним ідеологемам і намагалися запропонувати своє власне бачення змісту навчання і в інших виданнях. Про обставини підготовки одного з таких підручників розповів член націоналістичного підпілля в Маріуполі, колишній співробітник місце-

вого краєзнавчого музею М.В. Фененко, притягнений радянським правосуддям після визволення міста до кримінальної відповідальності. Згідно з його показами на допиті, маріупольському філологу А.І. Болгарському було запропоновано підготувати «Буквар» для першого класу, що й було ним зроблено. Втім, на думку самого А.І. Болгарського, зміст «Букваря» не відповідав установкам з боку властей щодо «виховання дітей у фашистському дусі». Автор був дуже занепокоєний, що йому доведеться відповідати за написане. Його стурбованість пояснювалася відсутністю попередньої рецензії з боку керівника дислокованої в місті команди пропаганди Вермахту Краузе. Все це стало причиною виникнення в Болгарського глибокого психічного розладу. У серпні 1942 р. А.І. Болгарський зник (швидше за все його було заарештовано). Одразу ж після цього один із керівників націоналістичного підпілля в Маріуполі М.М. Стасюк, з'явившись на квартирі М.В. Фененка, забрав у нього книжки А.І. Болгарського, які були заборонені німецькою цензурою³³. Очевидно, що занепокоєння такого роду були небезпідставними.

Проблеми, які відчувала початкова школа у плані забезпечення її навчальною літературою, поглиблювалися разом із розширенням шкільної мережі. Процес створення семирічних шкіл, який інтенсифікувався в регіоні у 1942/43 навчальному році, за оцінкою органів військової адміністрації робив дефіцит відповідної літератури ще помітнішим. У ситуації, що склалася, якнайшвидше видання «бездоганних» у політичному відношенні навчальних посібників було визнано за надзвичайно актуальне завдання, «оскільки використання більшою або меншою мірою цензурованих старих підручників може бути крайнім заходом тільки за умови, що вони залишаються в руках викладача, що не завжди можливо проконтролювати»³⁴.

Але загалом випадки видання нової навчальної літератури були спорадичними (справедливості заради слід зазначити, що аналогічною була ситуація в зонах військової адміністрації і інших груп армій³⁵). Пропозиція нової літера-

³² Читанка для II класу народної школи. I випуск. – Слав'янськ, 1942

³³ АУСБУ ДО, спр. 36824-пф., арк.114.

³⁴ ВА-МА, РН 23/353, ВІ. 51.

³⁵ Загоруйко М. М. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М.М. Загоруйко, А.Ф. Юденков. – М. : «Экономика», 1970. – С. 94.

тури аж ніякою мірою не могла забезпечити навчальний процес, загалом сприяти легітимізації навчання у підкупаційній школі в очах учнів.

У тому випадку, коли заняття не могли почати через дефіцит придатних підручників, органи військової адміністрації на місцях мусили передбачити можливість використання під час навчального процесу відповідних матеріалів, що могли замінити їх³⁶. Для компенсації дефіциту необхідної дидактичної літератури, «йдучи назустріч бажанню вчителів народної школи, що силою обставин змушені навчати учнів своїх без підручників»³⁷, у деяких місцевих періодичних виданнях друкували рекомендовані для використання у школах у навчальному процесі матеріали, так звані «шкільні сторінки» або «сторінки для школярів». Вони виходили, зокрема, в таких газетах, як: «Нове життя» (м. Ворошиловград), «Українське Полісся» (м. Чернігів), «Донецкий вестник» (м. Юзівка (Сталіно)), «Нова Україна» (м. Харків), «Маріупільська газета», «Ніжинські вісті» тощо. На Чернігівщині редакцією газети «Вісті Остерщини» було започатковано спеціалізоване видання для шкіл – газету «Школяр», яка поширювалася на території шести районів. Періодичність виходу становила раз на два тижні. Всього було видано сім номерів цієї газети, які містили переважно літературні твори українських класиків, призначені для дітей³⁸. Використання матеріалів періодики, зокрема видань «Нова Україна» та «Український засів» (Харків), у навчальному процесі стало предметом окремого обговорення на одній з конференцій харківських учителів³⁹. З одного боку, це дозволяє констатувати досить високий змістовний рівень видань та розміщених на їхніх шпальтах матеріалів, з іншого – є зайвим доказом катастрофічного становища із забезпеченням освітніх установ навчальною літературою.

Певною альтернативою, передусім для вчителів, було використання в якості навчально-

методичної та дидактичної літератури дореволюційних підручників, творів художньої літератури. У вересні 1942 р. відділ освіти Краматорської районної управи на шпальтах місцевої газети звернувся до читацької аудиторії з проханням продати для потреб середніх шкіл ряд видань, серед яких були роботи «Древний Восток», «Древняя история» та «История средних веков» К.О. Іванова, «История средних веков» Р.Ю. Віппера, «Ілюстрована історія України» М.С. Грушевського, «Історія українського письменства» С.О. Єфремова⁴⁰. Щоправда є істотні сумніви в можливості подальшого використання цієї літератури з огляду на те, що історію не було включено до навчальних програм. У деяких випадках місцеві органи управління освітою безпосередньо регламентували можливість залучення тієї чи іншої літератури. Так, згідно з наказом інспектури освіти Корюківського району на Чернігівщині дозволялося використовувати в навчальному процесі шкіл твори Й. Гете, Ф. Шіллера, Т.Г. Шевченка, О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова та інших видатних письменників та поетів, що їх було видано до 1917 р.⁴¹. Необхідну літературу можна було знайти як у приватних осіб, так і в тих бібліотеках, що функціонували. Такого роду практика повністю узгоджувалася з позицією Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, який фактично визначав ідеологію, тактику і стратегію пограбування та використання культурних, навчальних та наукових установ, у тому числі й бібліотек⁴², на окупованій території. Варто зазначити, що бібліотеки, діяльність яких була дозволена, за наявності відповідних клопотань могли забезпечувати навчальною літературою і інші заклади, передусім фахові школи. Так, на початку 1943 р. за вимогою господарського командування Центральна міська бібліотека у Сталіно видала зі свого фонду 46 найменувань навчальної літератури «для вчительського персоналу спеціальних шкіл»⁴³.

³⁶ ВА-МА, RH 22/205, ВІ. 19.

³⁷ Нове життя. – 1943. – 17 січ.

³⁸ Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) / Г. Греченко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2 (26). – С. 83–85.

³⁹ Нова Україна (щотижневе видання). – 1943. – 17 січ.

⁴⁰ Краматорська газета. – 1942. – 24 вересня.

⁴¹ ДАЧО, ф. Р-3167, оп.1, спр.1, арк. 16.

⁴² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3636, оп. 1, спр. 21, арк. 8.

⁴³ Державний архів Донецької області, ф. Р-1595, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

Але загалом, попри вжиті місцевою педагогічною громадськістю і, до певної міри, органами військової адміністрації кроки, ані кількість, ані якість залученої для здійснення навчального процесу літератури були не в стані вирішити проблему адекватного забезпечення навчально-виховного процесу. Ключовою проблемою при цьому залишався іманентно притаманний окупаційній владі підхід, згідно з яким школа мала виконувати суто утилітарну роль. Незважаючи на бажання окупаційної влади використати школу як елемент політичної індоктринації, брак відповідної деталізованої політико-ідеологічної концепції, складність її матеріалізації

через об'єктивні та суб'єктивні чинники в шкільній навчальній літературі завадив повноцінному здійсненню цих планів. Водночас вимоги цензурного характеру стали на перешкоді повномасштабній реалізації ініціатив і тієї частини місцевої педагогічної громадськості, яка намагалася за умов окупації реалізовувати своє власне, україноцентричне, бачення навчально-виховного процесу.

Автор буде щиро вдячний за сприяння в пошуку навчальних видань періоду нацистської окупації.

References

- Antoniuk, N. V. (1997). *Ukrainske kulturne zhyttia v Heneralnii Hubernii (1939-1944 rr.): za materialamy periodychnoi presy*. Lviv: [B.v.]. [in Ukrainian].
- Armstrong, Dzh. (2008). *Ukrainskij nacionalizm. Fakty i issledovanija: per. s angl.* (P.V. Bekhtin, Trans.). Moskva: ZAO Centrpoligraf. [in Russian].
- Batiuk A. A., Butych I.L. (Comps.). (1963). *Nimetsko-fashystyskyi okupatsiinyi rezhym na Ukraini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR. [in Ukrainian].
- Chytanka dlia II klasu narodnoi shkoly*. (1942). Slaviansk: [B.v.]. [in Ukrainian].
- Dallin, A. (1957). *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies*. London: Macmillan & Co Ltd. [in English].
- Dobrov, P. V., Bystraia, M.O. (2006). *Systema osvity v Donbasi u roky Velykoi Vitchyznianoї viiny*. Donetsk: Nord-Press. [in Ukrainian].
- Halimon, L.M. (2012). Fenomen «Bukvaria» L.P. Depolovych. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho iniversitetu*, (97), 299–301. [in Ukrainian].
- Hrechenko, H. (1999). Chernihivshchyna na shpaltah okupatsiinykh hazet (1941–1943 rr.). *Siverianskyi litopys – Siverianskyi chronicle*, 2, 81–102. [in Ukrainian].
- Lenska, V. V. (1990). Fashystska shkilna polityka na okupovanii terytorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10, 81–86. [in Ukrainian].
- Jerabek, B. (1991) *Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutschen Dokumente*. München: Ukrainische Freie Universität. [in German].
- Lutskyi, O. I. (1997). Ukrainske kulturne zhyttia Halychyny pid chas nimetskoї okupatsii. *Ukraina. Kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. (3–4), 194–225. [in Ukrainian].
- Rybalchenko, R. K. (2006). *Pidkovy na snigu*. Kharkiv: Kursor. [in Ukrainian].
- Skorobohatov, A. V. (2004). *Kharkiv u chasy nimetskoї okupatsii (1941–1943)*. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
- Shaikan, V. O. (2010). *Ideolohichna borotba v Ukraini periodu Druhoї svitovoї viiny 1939–1945 rr*. Kryvyi Rih: Vydavnytstvo Dionis. [in Ukrainian].
- Solovei, O. (1993). U Prosviti i navkolo. *Ukrainskii Zasiv – Ukrainian seeding*, 1(5), 36–47. [in Ukrainian].
- Titarenko, D. N. (2011). Nemeckaja obrazovatel'naja politika v tylovoj zone grupp armij «Yug», «A», «B» v svete nemeckikh dokumentov. *Bylye gody – The past years*, 3, 55–60.
- Zagorulko, M. M. (1970). *Krakh ekonomicheskikh planov fashystskoj Germanii na vremennno okkupirovanoj territorii SSSR*. Moskva: Ekonomika. [in Russian].
- Zhosan, O. E. Problemy pidruchnykovtvorennia pid chas nimetskoї okupatsii (1941–1944 roky). Retrieved from <http://www.ppko-koippo.edukit.kr.ua.html>. [in Ukrainian].